

הכלא כמוסד טוטלי

פגמות אפשריות לשינוי קונספציה

בכלא הצבאי

סא"ל ענת ברקו

המאסר כלום גורם הוא למשבר בחיים? כלום יש לדמותו למכת ברק שפגעה בר? כלום זהו זעזוע רוחני, שלא כל איש מסוגל לגבור עליו ונתקף תכופות בטירוף הדעת?

(סולז'ניצין)

מבוא

ולעיתים אף בעוינות. בניגוד לחיים מחוץ למוסד, הרי שבמוסד הטוטלי סמכות הסגל היא רחבה ונוגעת לכל שטחי החיים. לכל אחד מבעלי התפקידים במוסד סמכות להטיל את מרותו על כל אחד מהחוסים בתחומי התנהגות שונים.

מאפיין משותף נוסף של המוסדות הטוטליים הוא הגבלת הקשר עם החוץ – בעיקר על מנת למנוע השפעות מנוגדות. לכן שואף המוסד הטוטלי לטפל בכל צורכי החוסים במסגרתו שלו – בלי שיהיה צורך להוציאם החוצה. לדעת (Wheeler, 1961) ככל שהפרדה בין המוסד הטוטלי למסגרות אחרות תהיה מלאה יותר, כך הוא ישפיע יותר על החוסים בו יותר.

המוסדות שונים זה מזה במידת הטוטליות שלהם. Mouzelise (1971) מדבר על טיפולוגיה של מוסדות טוטליים:

1. האם מדובר במוסד וולונטרי או כפייתי.
 2. האם המוסד הכוללני סטיגמטי או לא.
- מובן כי לקריטריונים אלה יש השלכות ישירות על אופיו של המוסד. קיצוני במידת הטוטליות בשני מאפיינים אלה הוא בית הכלא. קיצוניות זו נובעת בעיקר בגלל היותו סגור ובעל שליטה מלאה על חיי הפרט – גם בעניינים האינטימיים ביותר.

ב. הכלא כמוסד טוטלי

בית הסוהר הינו אמצעי של החברה לפקח על הסוטים ולשמור על החוקים ועל הנורמות החברתיות (Hawkins, 1976). Fox (1970) טוען כי מטרתו של בית הסוהר היא לשקם עבריינים. לעומתו טוען Thomas (1977), כי לבית הסוהר מטרת פיקוח בלבד. הכלא הינו מוסד טוטלי מובהק בגלל אופיו הכפייתי. קיימת הפרדה מוחלטת מהחוץ, אשר באה לידי ביטוי פיזי בחומות המקיפות את הכלא, בשערים הכבדים ובניסיון לבדוד

הכלא בצבא הינו מוסד טוטלי בתוך מערכת צבאית, שהיא עצמה מוגדרת כמוסד טוטלי. התהליך שעובר חייל שנכלא בכלא צבאי הינו קשה ומכאיב, ויש לו משמעויות רבות מעבר לשלילת החופש. במאמר זה תינתן סקירה קצרה על המוסד הטוטלי תוך התייחסות לא אמפירית לכלא הצבאי.

מוסד טוטלי והשפעותיו על החוסים בו

א. הגדרת המושג מוסד טוטלי

גופמן (1957) איפין את המוסדות הטוטליים (כוללניים) בכך שהם ארגונים ביורוקרטיים המטפלים בצרכים של קבוצות אוכלוסייה גדולות. גופמן הבחין בין סוגים שונים של מוסדות כאלה על-פי מידת הטוטליות של המשטר השורר בהם. הדוגמאות לכך הן רבות: פנימיות, מחנות צבא, בתי-חולים, מוסדות הכשרה לאנשי דת וכמובן בתי-סוהר.

במוסד הטוטלי ישנו מנגנון הקובע מערכת של חוקים פורמליים ברורים ומכתיב את הפעילות במוסד לפרטי פרטים. בניגוד לחיים בחברה המודרנית – המאופיינים בניהול מסגרות שונות ובלתי חופפות לעיסוקים השונים, כגון עבודה ומגורים במקומות שונים – הרי במוסד הטוטלי אין מידור בין תחומי החיים השונים.

בכל מוסד טוטלי קיימת קבוצה קטנה של מנהלים השולטת בקבוצות גדולות הרבה יותר של בני אדם. מערכת היחסים בין קבוצת המנהלים לקבוצת המנוהלים מאופיינת בדרך כלל בריחוק

קצת מפי"ש
דוקטורנטית במחלקה
לקרימינולוגיה
באוניברסיטת בר-אילן.
מפקדת כלא הח'לוח
בשנים 1989-1992.

3. שינוי מערכת הזכויות והחובות

מייד עם כניסתו לכלא מובהרים לאסיר כללי ההתנהגות במקום: מה חייבים לעשות, מה מותר לעשות ומה אסור לעשות. מערכת זו ממקדת את חשיבתו של החוסה לכיוון של השגת הנאה מהזכויות, והאנרגיה שלו מופנית להשגתן, בין היתר תוך הימנעות מביצוע עברות, שעלולות לגרור סנקציות ותגובה. יודגש כי שיטת התגמול והעונש נהוגה במוסד הכוללני ככלל. בבית הכלא הצבאי בידי הסגל גם השפעה על משך השהייה של החוסה.

בכלא עוברים האסירים תהליך המכונה בשפה המקצועית פריזוניזציה. מדובר בתהליך סוציאליזציה (חיברות), שבעקבותיו מאמצים האסירים את נורמות ההתנהגות של קהילת החוסים (Welford, 1967). כך נוצרת תת-תרבות ייחודית לחיי הכלא.

תהליך הפריזוניזציה

הסוציולוג Clemmer (1958) כתב על השינויים שעוברים על הכלואים במהלך הפריזוניזציה. על-פי הגדרתו, הפריזוניזציה היא אימוץ דרכי ההתנהגות, קווי המוסר, המנהגים והתרבות הכללית של הכלא במידה זו או אחרת. גם Welford (1967) במחקרו על חיברות נורמטיבי בכלא גורס כי פריזוניזציה היא ההשפעה של מוסדות הענישה על החוסים בהם. הדבר כולל, בין השאר, אימוץ נורמות התנהגותיות של קהילת החוסים. אימוץ זה בא לידי ביטוי בולט בכלואים רצידיביסטים (החוזרים לכלא).

מידת ההסתגלות לכלא נקבעת על-ידי מאפיינים אישיותיים וחברתיים. לא רק המטען האישי שמביא עימו האסיר מהבית קובע את יכולתו להסתגל, אלא גם קבוצת ההשתייכות שלו. אדד (1989) מסביר כי מבנה אישיותי וקבוצת השתייכות עשויים להקנות לפרט "חוסן אנטי תיוג", דהיינו עוצמה להתמודד באופן חיובי עם חוויות הכליאה.

במאמרו על התאבדותיות בכלא כתב Kennedy (1984) כי הכניסה לכלא והיציאה ממנו הן מעברים טראומטיים, העלולים להוביל להתאבדות. תרבות החוסים, המתפתחת בין כותלי הכלא, היא – לדבריו – דרך להתמודד עם קשיי ההסתגלות. אדם שנכנס לכלא עובר – כנזכר לעיל – תהליך של הפשטה פיזית ונפשית כאחד. הוא מופשט מבגדיו ומחפציו והופך להיות אסיר – אחד מתוך רבים כמוהו. האזון בעולמו מופר: הוא נכנס לחיים בסביבה חדשה, שבה שולטים נורמות ודפוסי התנהגות שונים, כשהוא מופשט מסממנים חיצוניים ופנימיים אישיים. (על תחושות דומות מדווחים גם חיילים ביום הגיוס בבקום). שינויים דרסטיים אלה מעמידים במבחן קשה את יכולת

ככל האפשר את השוהים בו מכל השפעה חיצונית. לסגל ישנן סמכויות רחבות ביותר, אשר להן השלכות על כל תחומי חייהם של החוסים, דהיינו האסירים.

יתר על כן, בבית-הסוהר לא קיימת הפרדה בין תחומי החיים השונים: ישנים, עובדים ומטיילים באותו מקום. סדר היום מוכתב על-ידי הסגל. הכלא כמוסד טוטלי מאפשר לסגל לשלוט בקבוצות גדולות בתנאים פיזיים קשים.

גופמן (1957) מדגיש כי קיים פער בלתי ניתן לגישור בין קבוצה גדולה של חוסים לבין קבוצת הסגל הקטנה המפקחת עליהם.

התהליכים הכרוכים בכניסה לכלא

1. השפלת סטטוס

נקטע אורח החיים הקודם. עצמיותו של האסיר מושפלת, והוא מנותק מסביבתו התומכת.

2. תהליכי חשיפה

ציודו האישי של האסיר נלקח ממנו, והוא נותר עירום. הציוד שהוא מקבל זהה לציוד שמקבלים שאר האסירים. זהו ניסיון לטשטש את האישיות ולבטל את הייחודיות. החוסה נתבע לתת כל הזמן יחס של כבוד לסגל. לסגל ישנן סמכויות נרחבות, וכל אחד מאנשי הסגל רשאי להטיל את מרותו על החוסים. הענישה יכולה להיות בשל עילות בכל תחום מתחומי החיים: התנהגות, לבוש, דיבור ועוד. לאסיר תחושה כי הוא נתון לביקורת כל העת, ושל התנהגותו בתחום אחד השלכות על התחומים האחרים. יש לציין כי ההשפלות הן מנת חלקו של האסיר במיוחד בימים הראשונים – בטקסי "קבלת הפנים" שעורכים לו הסוהרים והאסירים.

ההסתגלות של האדם.

גופמן (1961) כתב כי לאסירים החדשים קשה במיוחד להסתגל לטקסי הקבלה המשפיליים. מטרתם של אלה היא להעניק לאסירים זהות חדשה, נמוכה יותר.

תהליך זה יכול להיראות לצופים מבחוץ כחיצוני גרידא, אך יש להדגיש את הממד הנפשי שבו. ניתן לקחת כדוגמה את הבגדים, המסמלים את זהותו של האדם. לנו ישנה אפשרות ללמוד רבות על אדם מאופן לבושו. זהו כלי לביטוי עצמיותו, שבכלא ניטל ממנו. Skyes (1958) מדבר על מכאובי המאסר, הכוללים מספר אלמנטים: מניעת חופש, חסך במצרכים ובשירותים, חסך ביחסים הטרסקסואליים וחסך באוטונומיה ובביטחון. ככל שרמת הסולידריות בין האסירים תעלה, כך הם יסבלו פחות ממכאובי המאסר. עובדה זאת יכולה להוות תשתית להסבר פונקציונלי באשר למקורה של המערכת החברתית של האסירים. מדובר במערכת שמתבססת על "גינוי המגנים", שדוחה את הלגיטימיות של נורמות ממסדיות ושל החברה החופשית בכללה. אסיר חדש שנכנס לכלא עשוי לפתח הזדהות עם השקפת עולם זו כדי להתקבל לחברה החדשה שאליה הגיע. התרבות המיוחדת שנוצרת בקרב האסירים מאפשרת לכל אחד מהם לשמור על ההערכה העצמית שלו. (Hepburn, Staraton, 1977). כלומר, מדובר בהיווצרותה של תת-תרבות בכלא. בכלא הצבאי מתחדדת מציאות זו עוד יותר, משום שמדובר במוסד בעל דרגת טוטליות מאוד גבוהה, שכן החיים החופשיים שמחוץ לכלא הצבאי – דהיינו השירות הצבאי הרגיל – הם כשלעצמם חיים בתוך מוסד טוטלי.

הכלא הצבאי

הכלא הצבאי – כפי שכבר הודגש – הוא מוסד טוטלי בתוך ארגון טוטלי. החיים בו – מבחינות מסוימות – קשים יותר מאשר בכלא האזרחי, אך הסטיגמה המוטבעת על אסיריו אינה חמורה כזו המוטבעת על אסירי הכלא האזרחי. יתר על כן, טקס "השפלת הסטטוס" בעת הכניסה לכלא הצבאי חריף פחות מאשר השלב המקביל בכלא האזרחי. הסיבה להבדלים אלה נובעת מכך שאסירי הכלא הצבאי אינם נתפסים כעבריינים.

הריחוק בין הסגל לאסירים הוא קיצוני הרבה יותר בכלא צבאי מאשר בכלא אזרחי. בכלא אזרחי נוצרים יחסי קרבה בין סוהרים לאסירים, שכן לעיתים קרובות הם שוהים יחדיו באותו מקום במשך שנים ארוכות, וכתוצאה מכך נוצרת ביניהם אינטראקציה ברמה האישית. בכלא הצבאי נוצר ריחוק גדול במיוחד בין הסגל לאסירים בשל הסממנים החיצוניים-פיקודיים ובשל רצונו של הסגל להקנות ערכי משמעת צבאיים. "האנחנו" (הסגל) ו"הם" (הכלואים) מאוד מודגש בכלא הצבאי ומגביר את תחושות השחיקה של האסירים ושל הסגל.

תהליך הפריזוניזציה בכלא הצבאי קשה מאוד. הכליאה בכלא זה היא לרוב לתקופות קצרות, כך שלא תמיד מתאפשר תהליך הסתגלות אמיתי.

אוכלוסיית החיילים הכלואים ברובה אינה עבריינית, אך כוללת גם חיילים שעברו עבירות פליליות קשות, שמאחוריהם "קריירה עבריינית" מרשימה, ושאמצעו לעצמם דפוסי התנהגות עברייניים. מקומם של עבריינים כאלה אינו בכלא הצבאי, ולסגל אין כלים להתמודד עם אוכלוסייה כזאת – כפי שהשתקף ממרד האסירים בכלא 6.

חייל שאינו עבריין חש עם כניסתו לכלא הצבאי חוסר אונים בשל אי יכולתו להשפיע על הנעשה בסביבה. מכאן רמת השחיקה הגבוהה של כלואים בכלא צבאי – שחיקה שעלולה לבוא לידי ביטוי בניסיונות התאבדות ובעבירות משמעת.

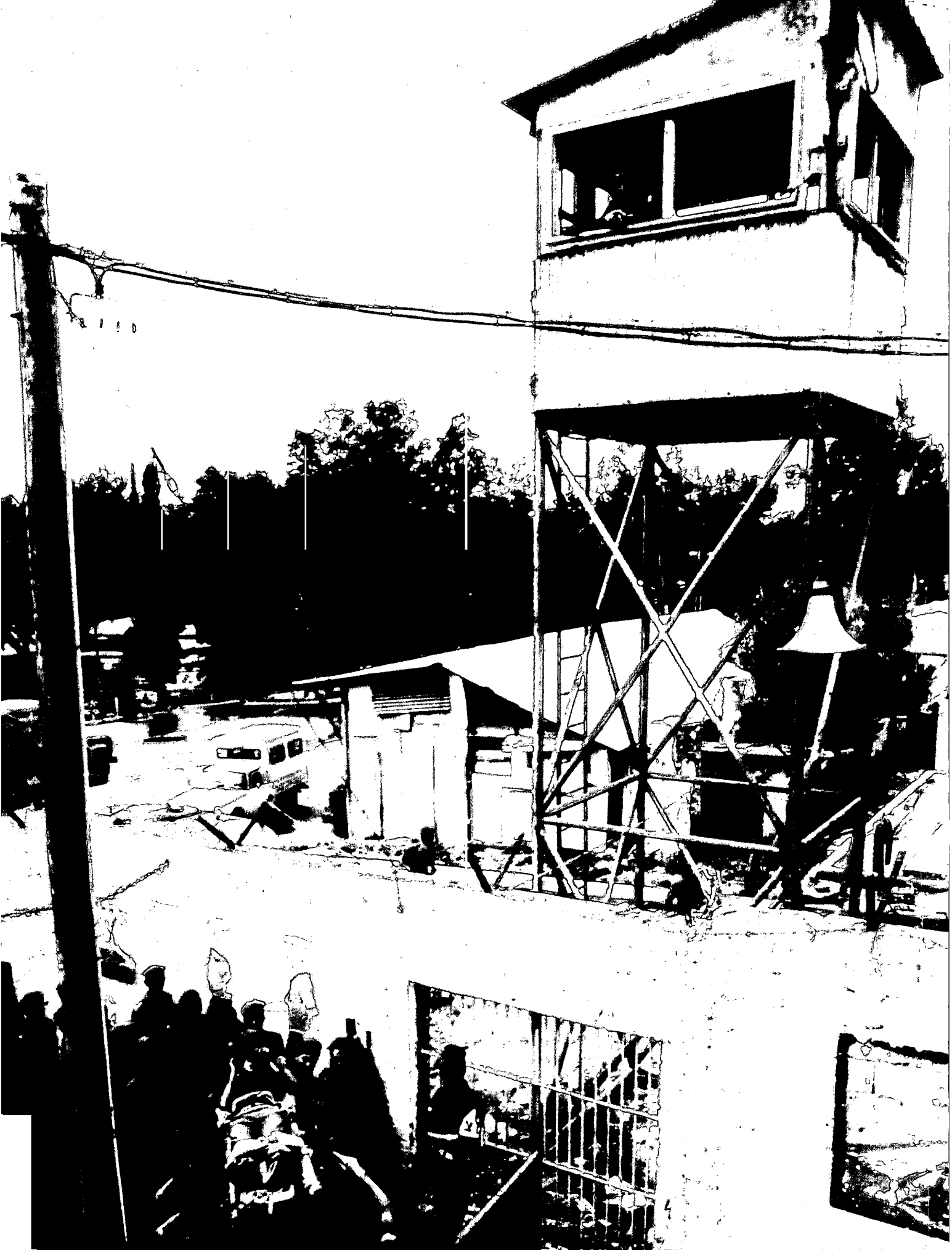
מחקרים העלו כי קיים מתאם מובהק בין שחיקה נפשית ותפיסת המאסר לבין עבירות משמעת וניסיונות התאבדות (ברקו, 89). מקור השחיקה הינו מתח פסיכולוגי, ועל-פי פינס ואהרונסון (1981) השחיקה באה לידי ביטוי בעייפות גופנית ורגשית ובעמדות שליליות של האדם כלפי עצמו וכלפי אנשים אחרים. האינטראקציה בין האוכלוסיות השונות בכלא הצבאי עלולה ברוב המקרים לפגוע בחלשים ואף לגרום ליצירת תת-תרבות עבריינית מתוך כניעה ללחצן של הקבוצות העברייניות בכלא.

הסגל

מדריכי הכלואים (מד"כים) נבחרים לתפקידם בהתאם לצורכי המערכת ומשובצים במתקני הכליאה לאחר מעבר קורס. הם נמצאים בגיל ההתבגרות, ומתוך כך במאבק מתמיד בין תלות לעצמאות ובחיפוש אחר גיבוש זהות בוגר בהיבטים הביו-פסיכו-סוציאליים. העבודה תובענית וכרוכה בחמישה קשיים מרכזיים:

- העדר עצמאות. העבודה מוכתבת מלמעלה לפרטי פרטים, ואין הרבה מקום ליוזמות אישיות.
- עבודה מונוטונית. כל יום דומה למשנהו – בין היתר משום ששגרת היום מוכתבת מגובה.
- בידוד חברתי. לא תמיד מתקיימים יחסי קולגיאליים בין מדריכי הכלואים, ועובדה זו מחריפה עוד יותר את רישומו של הלחץ שמפעילים הן הכלואים והן המפקדים על המד"כים. יתר על כן, לעיתים סובלים המד"כים מיחס שלילי לגבי תפקידם גם בחברת חיילים מחוץ לכותלי הכלא.
- נסיגה פנימית. מדובר במנגנון הגנה שמפעיל מדרך הכלואים על מנת להתמודד עם מצבים של העדר תמיכה. מנגנון זה יוצר ניכור ביחס לתפקיד נטול הזהור ומשטבע הדברים אינו מעורר גאווה רבה.
- העבודה מתבצעת במשמרות שאין תואמות את מעגל החיים הביולוגי של צעירים בני 18-20.

מדובר איפוא בהצטרבות של מועקות: עבודת משמרות מייגעת המוכתבת לפרטי פרטים, העדר גירויים אינטלקטואליים והעדר תמיכה חברתית. לזה מצטרפת האחריות הרבה, הנובעת מהצורך המתמיד לסכל בריחות של אסירים ולמנוע מהם ניסיונות

אובדניים. זו עבודה מתסכלת ושוחקת, הדורשת אנרגיות רבות, ואשר עלולה לפגוע בבריאותו הנפשית של המד"ך. לכן אין להתפלא על שהמקצוע "מדריך כלואים" נתפס על-ידי החיילים בכלל ועל-ידי הכלואים בפרט כבעל סטטוס נמוך.

מדריכי כלואים – בשל גילם הצעיר וחוסר ניסיונם – מתקשים לא פעם להבין את משמעותם של שלילת החופש ושל הנישולים הרבים האחרים המתלווים לכליאה. לכן הם תופסים לעיתים – בטעות – מתן הקלות והטבות לאסירים כפגיעה בסגל. תופעה זאת מוכרת גם מבסיסי טירונים. עד לפני מספר שנים היו בתי-כלא שבהם נאסר על כלואים לענוד שעון או להשתמש במצעים שהביאו מהבית. ביטולם של איסורים אלה ושל איסורים אחרים גרר תגובה קשה מצד הסגל, שחש כי "הופחתה יכולתו הפיקודית".

גישה זו של מדריכי הכלואים ניתן לייחס לכך שהם נמצאים כל הזמן בין הפטיש לסדן – בין דרישות המפקדים למעלה לבין לחצים של הכלואים מלמטה (חימי, 89). הלחצים המנוגדים האלה יוצרים לעיתים קרובות בלבול ודילמות ומגבירים את השחיקה הנפשית ואת תחושות הניכור, שנוצרים בלאו הכי בשל השהות הממושכת מאחורי חומות ושערי ברזל. מתברר שהסגל – בדומה לכלואים – מושפע מתחושת הסגירות והבידוד שיוצר הכלא.

ב. רצוי למנוע המתנה ממושכת של עבריינים בכלא צבאי עד להעברתם לכלא אזרחי. יש לאפשר לשופט בית-דין צבאי לקבוע או להמליץ על המקום שבו ירוצה העונש.

ג. הימצאותה של אוכלוסייה עבריינית בכלא צבאי מקשה מאוד על הסגל ומשפיעה לרעה על יתר החיילים הכלואים. אלה נחשפים לתת-תרבות עבריינית ולתחושות של פחד. קבוצות עברייניות נוטות להפעיל טרור על הסגל ועל הכלואים – מה שעלול לפגוע עוד יותר בדימוי העצמי של הכלואים.

ד. לדעתי רצוי ליצור הפרדה מוחלטת בין אופי הכליאה האזרחי במסגרת שירות בתי-הסוהר לבין הכליאה בצבא. בכלא הצבאי שוהים בדרך כלל חיילים שעברו עבירות משמעת ושאנם עבריינים. יתר על כן, שלילת החירות בצבא נעשית לרוב בהליך מזוזר – בדין משמעתי על-ידי מפקדים-שופטים – בעוד ששלילת חירותם של אזרחים כרוכה בהליכים משפטיים מורכבים וממושכים הרבה יותר. מסיבה זאת חשוב שהכליאה בצבא תהיה בעלת אופי שונה ולא תטיל סטיגמה של עבריינים על הכלואים.

ה. יש להפריד בין אוכלוסייה עבריינית ואסירים לתקופות ממשכות לבין אוכלוסיית החיילים שעברו עבירות משמעת שכיחות (היעדרות משירות, אי קיום הוראות, סירוב פקודה וכו'). לשירות בתי-הסוהר ישנם כלים לטפל באוכלוסייה עבריינית ואף לפתוח בפניה אפיקי שיקום מחוץ לכותלי הכלא.

ו. נדרשת עבודה מתמדת עם מדריכי הכלואים על זהות תפקידית ועל הרחבת השכלתם בתחום הקרימינולוגיה. כמו כן חייבת המערכת לתת הכרה והערכה לעבודתם של מדריכי הכלואים.

סיכום

הקושי להיכלא בפעם הראשונה הוא ברור, אך גם לרצידיביסטים (מי שחוזרים לכלא פעם אחר פעם) יש קשיי הסתגלות גדולים, אף שלכאורה הם היו צריכים להיות משוחררים מקשיים אלה.

הכניסה לכלא הינה טראומה. מדובר במצב של

לחץ קיצוני, המצריך גיוס משאבים אישיותיים וסביבתיים על מנת להתמודד ולהסתגל טוב יותר. עבודתם של מדריכי הכלואים מלחיצה, קשה ושוחקת. מאחר שמשטני אישיות מסוימים מהווים משאב בהתמודדות עם מצבי לחץ, יש לבחור מדריכי כלואים בקפידה תוך בדיקה של התאמת אישיותם לתפקיד.

הכניסה לכלא היא טראומה קשה לחייל. חירותו נשללת, פריטותו נפגעת, הוא מושפל. כלוא, שאין לו משאבים להתמודד עם הכליאה, עלול לנקוט עבירות משמעת וניסיונות אובדניים. מומלץ לבדד חיילים בעלי דפוסי התנהגות עברייניים, שעברו עבירות פליליות, ולהעבירם לרצוי העונש במסגרת שירות בתי-הסוהר. כמו כן יש לאתר ולהכשיר סגל מיומן ומקצועי, לבנות

יתר על כן, גם הסגל כפוף למשמעת נוקשה, תוך שהוא נדרש לבצע עבודה קשה מאוד וכפופית טובה, שאין בצידה זוהר או תהילה. הסגל הצעיר מתנסה איפוא בחוויה קשה ומלחיצה, הדורשת ממנו חוסן נפשי והכרה במשמעות ובערך של התפקיד.

דגשים והמלצות לגבי כליאה בצבא

א. בתי-הכלא בצבא הנמצאים במבנים ישנים וחשוכים, המשפיעים לרעה על הסגל ועל הכלואים. מעבר למבנים חדשים ומוארים יותר היה פותר בעיה זאת.